

Юридична природа добровільної відмови від кримінального правопорушення в доктрині кримінального права України

Буряк Євген Валентинович¹, Негода Алла Степанівна²

Опубліковано	Секція	УДК
12.08.2024	Право	343.23

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.13301815>

Ліцензовано за умовами Creative Commons BY 4.0 International license

Анотація. Стаття присвячена дослідженню юридичної природи добровільної відмови від вчинення кримінального правопорушення в доктрині кримінального права України. Акцентується увага, що вирішення питання щодо юридичної природи цього інституту має важливе значення для захисту конституційних прав особи, адже мова йде про реабілітуючи та не реабілітуючи підстави не настання кримінальної відповідальності.

За допомогою аналізу законодавчого припису відображеного у частині 2 статті 17 Кримінального кодексу України, який визначає, що наслідком добровільної відмови є те, що особа не підлягає кримінальній відповідальності, автори роблять висновок про некримінальний характер такої поведінки особи.

Зазначається на недоліках у існуючих юридичних дефініціях та необхідності чіткого законодавчого врегулювання, яке б дало змогу більш ефективно відокремлювати інститут добровільної відмови від вчинення кримінального правопорушення від інших стадій реалізації злочинного наміру.

Ключові слова: кримінальна відповідальність; стадії вчинення кримінального правопорушення; добровільна відмова; звільнення від кримінальної відповідальності; запобігання кримінальним правопорушенням.

The legal nature of voluntary refusal to commit a criminal offense in the doctrine of criminal law of Ukraine

Annotation. This scientific article is dedicated to the study of the legal nature of voluntary refusal to commit a criminal offense within the doctrine of criminal law in Ukraine. It addresses conceptual issues related to the legal nature of voluntary refusal, including its place within the criminal law system, its definition, constitutive features, and its distinction from related institutions of criminal law. The article presents various perspectives found in scientific research regarding the legal consequences of voluntary refusal.

Through the analysis of the legislative provision reflected in Part 2 of Article 17 of the Criminal Code of Ukraine, which states that the consequence of voluntary refusal is that the person is not subject to criminal liability, the authors conclude that such behavior is non-criminal in nature.

¹ <https://orcid.org/0009-0003-4722-0924>

² <https://orcid.org/0000-0002-9983-2514>

The article examines two main positions in criminal law theory regarding the consequences of voluntary refusal: some scholars view it as a form of exemption from criminal liability, while others see it as an exclusion of liability due to the absence of a criminal offense. The authors argue that voluntary refusal is an incomplete criminal offense since the intent is not realized voluntarily. By comparing the legal constructs and grounds for criminal liability in preparation and attempt, the authors suggest considering voluntary refusal not as a separate act but as part of the continuum of criminal intent realization.

The article highlights inconsistencies in legal definitions and the need for clear legislative regulation that would distinguish voluntary refusal to commit a criminal offense from other stages of criminal intent realization. The authors propose legislative changes that would better reflect the characteristics of voluntary refusal, ensuring its proper integration into the criminal law system. This would contribute to more consistent and effective law enforcement, protecting social relations from criminal threats while respecting the individual's right to refuse criminal activity.

Keywords: criminal liability; stages of committing a criminal offense; voluntary refusal; exemption from criminal liability; prevention of criminal offenses

Вступ

Законодавство про кримінальну відповідальність відграє важливу роль у захисті прав та свобод людини і громадянина, забезпечуючи правову базу для протидії злочинності та підтримки правопорядку, що є невід'ємною частиною для демократичного розвитку суспільства і громадянина.

Виконуючі таку роль положення КК України мають відповідати міжнародним стандартам, зокрема правам людини, закріпленим у міжнародних договорах та конвенціях, таких як Європейська конвенція з прав людини, а тому мають бути сформульовані чітко і однозначно, щоб уникнути різних інтерпретацій, що має забезпечувати однакове розуміння та застосування закону всіма суб'єктами правозастосування. При цьому законодавство має бути системним, тобто має існувати узгодженість між його інститутами для уникнення суперечності і забезпечення цілісності правового регулювання.

Дотримання цих вимог сприяє ефективному функціонуванню кримінального законодавства, забезпечує однаковість його правозастосування та підвищує рівень захисту прав і свобод людини і громадянина.

Водночас окремі положення кримінального законодавства України не відповідають таким вимогам, що має наслідком їх неоднакове правозастосування на практиці. Серед інших не позбавлений недоліків й інститут добровільної відмови від доведення кримінального правопорушення до кінця. Особливо це стосується питання визначення його юридичної природи, а отже і правових підстав (реабілітуючих чи нереабілітуючих) не притягнення особи до кримінальної відповідальності.

З'ясування юридичної природи добровільної відмови від вчинення кримінального правопорушення дасть змогу правильно вирішити цілу низку концептуальних питань як теоретичного, так і практичного характеру. Зокрема з питанням юридичної природи пов'язана проблема визначення місця інституту добровільної відмови в системі кримінального права; з'ясування його поняття та конститутивних ознак; відмежування від суміжних інститутів кримінального права тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Полеміка щодо юридичної природи ведеться упродовж всього часу існування цього інституту в кримінальному праві. Навіть сучасні концептуальні розробки інституту добровільної відмови від вчинення кримінального правопорушення не оминули цієї проблеми.

Сучасна доктрина кримінального права України характеризується дуалістичним підходом до визначення юридичної природи добровільної відмови від вчинення кримінального правопорушення. Вчені-криміналісти та правозастосовна практика мають протилежно різні точки зору на це питання. Так одні дослідники вважають, що правовим наслідком добровільної відмови є звільнення особи від кримінальної відповідальності, інші ж доводять, що на разі особа не притягується до кримінальної відповідальності за відсутності в її діях ознак складу кримінального правопорушення. Як в першому, так і в іншому варіанті особа не несе кримінальної відповідальності, водночас підстави за яких це відбувається мають важливе значення для захисту її конституційних прав, адже мова йде про реабілітуючи та не реабілітуючи підстави та визнання такої особи винною у вчиненні кримінального правопорушення.

Дослідженням цього питання було присвячено праці таких українських вчених як: Н. Ангелуца, Ю. Баулін, Ю. Гродецький, Ю. Луценко, С. Клименко, В. Крецул, Н. Маслак, П. Матишевський, О. Сердюк та інші. Водночас на сьогодні це питання залишається дискусійним та потребує подальших наукових розвідок.

Метою цієї статті є визначення правових підстав виключення кримінальної відповідальності особи, яка добровільно відмовилась від доведення до кінця готування чи замаху на кримінальне правопорушення.

Результати

Аналіз ч.2 ст.17 КК України дає змогу визначити, що кримінально-правовим наслідком добровільної відмови від доведення кримінального правопорушення до кінця є те, що особа не підлягає кримінальній відповідальності. На погляд авторів, цей термін застосовується законодавством, щоб підкреслити не кримінально-протиправний характер поведінки особи. Адже етимологічне значення дієслова «підлягати» означає застосування до особи примусових або обов'язкових заходів. В окремих кримінально-правових нормах для визначення не кримінально караної поведінки особи законодавець використовує різні терміни, такі як «не є кримінальним правопорушенням» (ч. 1 ст. 39, ч.1 ст. 40, ч. 2 ст. 11 КК України), «не підлягає кримінальній відповідальності» (ч.2 ст. 17, ч. 4 ст. 36, ч. 3 ст. 41, ч. 2 ст. 385 КК України), «не має наслідком кримінальну відповідальність» (ч. 5 ст. 36 КК України), «виключає кримінальну відповідальність» (ч. 2 ст. 37 КК України), «не визнаються кримінально-протиправними діями» (ч. 1 ст. 38 КК України).

Беручи до уваги те, що законодавець у межах однієї статті використовує різні терміни для визначення не кримінально протиправного характеру поведінки (наприклад, в ч. 1 ст. 39 говориться, що «не є кримінальним правопорушенням...», а в ч. 3 ст. 39 особа вже «не підлягає кримінальній відповідальності»), то можна зробити висновок про те, що ці терміни є синонімами й означають один і той же кримінально-правовий висновок – визнання дій особи не кримінально протиправними.

Проте в теорії кримінального права стосовно кримінально-правових наслідків добровільної відмови від вчинення кримінального правопорушення існують дві основні позиції. Так Ю.В. Баулін доводить, що у випадку добровільної відмови необхідно говорити про самостійний вид звільнення від кримінальної відповідальності, який має специфічні передумову та підставу [1, с. 87–107]. Загалом підтримуючи цю позицію Н. В. Маслак, у свою чергу обґрунтовує наукову позицію, що, передбачене у ст. 17 КК України законодавче положення, може охоплювати, як випадки виключення кримінальної відповідальності, так і випадки звільнення від неї [2, с. 142–143].

В працях вітчизняних науковців трапляються навіть пропозиції щодо включення цього інституту в розділ IX Загальної частини КК України «Звільнення від кримінальної відповідальності» [1, с. 95].

Основним аргументом, який приводиться на користь цього погляду, є те, що суб'єкт припиняє попередню кримінально протиправну діяльність, хоча і за особистого волевиявлення, але в обстановці, коли в його діях вже містяться всі ознаки складу кримінального правопорушення (хоча і незакінченого), а звідси випливає, що є всі підстави для притягнення такої особи до кримінальної відповідальності.

Ю.В. Баулін, у свою чергу, цю позицію пояснював тим, що «вчинене особою діяння до добровільної відмови від вчинення злочину містить склад незакінченого злочину і на момент вчинення є суспільно небезпечним, а отже, кримінальна відповідальність у такому разі не виключається, а добровільна відмова (сам акт добровільної відмови) є підставою звільнення особи від кримінальної відповідальності». Прямим підтвердженням того, що добровільна відмова не усуває суспільної небезпечності особи і вчиненого нею діяння, на думку вченого, є законодавчо регламентоване положення про притягнення до кримінальної відповідальності осіб, якщо у фактично вчинених до добровільної відмови діях міститься склад іншого злочину. Якби відпадиння суспільної небезпечності особи означало б і відпадиння суспільної небезпечності вчиненого нею до добровільної відмови діяння, це мало б, за загальним правилом, означати виключення кримінальної відповідальності у всіх випадках, зокрема у випадках, коли фактично вчинене особою містило склад іншого закінченого злочину [1, с. 92].

Погодитися з цими твердженнями неможна, оскільки вони викликають низку зауважень: по-перше, в цих твердженнях незакінчена кримінально протиправна діяльність розглядається як самостійне явище окремо від конкретного складу кримінального правопорушення, передбаченого Особливою частиною КК України. Проте необхідно враховувати той факт, що в законі йдеться не про добровільну відмову від готування чи від замаху, а не від вчинення кримінального правопорушення, оскільки самі по собі терміни «готування» та «замах» уже передбачають невіддале кримінальне правопорушення. У цій позиції враховується лише одна ознака готування та замаху, що це дія, і при цьому не враховується друга – що кримінальне правопорушення не доводиться до кінця з причин, які не залежать від волі винного, а у випадку добровільної відмови – з причин, що залежали від волі такої особи. На погляд авторів, правильно з цього приводу зазначається в юридичній літературі, що добровільна відмова від вчинення кримінального правопорушення є обставиною, яка виключає кримінальну відповідальність за попередню кримінально-протиправну діяльність, тому що готування або початок виконання складу кримінального правопорушення набувають кримінальну суспільну небезпечність лише в разі їх припинення з незалежних від волі обставин. Коли ж особа добровільно перериває власну попередню кримінальну протиправну діяльність, усуваються об'єктивні і суб'єктивні підстави для її кримінальної відповідальності. При добровільній відмові відпадає насамперед суспільна небезпечність попередньої кримінально протиправної діяльності.

По-друге, треба зазначити, що головне призначення кримінальної відповідальності за незакінчену кримінально протиправну діяльність – це попереджувальна роль, а тому притягнення особи до кримінальної відповідальності в умовах, коли суспільним відносинам, які поставлені під охорону КК України, вже нічого не загрожує, є неприпустимим. Тому при притягненні особи до кримінальної відповідальності за незакінчену кримінально протиправну діяльність поряд із з'ясуванням змісту суспільно небезпечних дій необхідно ретельно досліджувати й наміри особи.

По-третє, вчинення одного кримінального правопорушення й готування до іншого розглядається як одне явище. Проте це неправильно. Адже вчинення одного закінченого кримінального правопорушення і добровільна відмова від іншого – це протилежно різні діяння, які відрізняються за об'єктом посягання, формою виконання об'єктивної

сторони, психічним ставленням до вчиненого тощо. В зв'язку з тим, що це абсолютно різні діяння, то вони мають і абсолютно різний характер суспільної небезпечності. З огляду на це і кримінально-правова оцінка цим діям буде даватися окремо.

По-четверте, якщо добровільна відмова є спеціальним видом звільнення від кримінальної відповідальності, то чому вона не передбачена безпосередньо в Розділі IX Загальної частини КК України, адже саме в цьому розділі передбачені всі загальні види звільнення від кримінальної відповідальності? До того ж і Постанова Пленуму Верховного Суду України від 23 грудня 2005 р. № 12 «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності» в п. 2 не передбачає добровільну відмову серед інститутів звільнення від кримінальної відповідальності [3]. І якщо це вид звільнення від кримінальної відповідальності, то згідно з ч. 2 ст. 44 КК України будь-яке рішення стосовно особи, яка добровільно відмовилася від вчинення кримінального правопорушення, повинен приймати виключно суд. Правда і тут є питання, оскільки КПК України не передбачає такої спеціальної підстави для закриття кримінального провадження, як добровільна відмова. Кримінальні провадження з добровільної відмови закриваються на підставі п. 2 ст. 284 КПК України (у зв'язку з відсутністю в діях особи складу кримінального правопорушення), а звільняти особу від кримінальної відповідальності на підставі того, що в її діях відсутній склад злочину, не зовсім логічно.

Інші ж вчені вважають, що кримінально-правовим наслідком добровільної відмови від вчинення кримінального правопорушення є виключення кримінальної відповідальності. Такої позиції дотримуються і в правозастосовній діяльності, адже кримінальні провадження, стосовно осіб, які добровільно відмовилися від вчинення кримінального правопорушення, закриваються на підставі п. 2 ч. 1 ст. 284 КПК України в зв'язку з відсутністю в діях особи складу злочину. Відповідно до ч. 1 ст. 373 КПК України виправдувальний вирок ухвалюється за відсутністю в діянні підсудного складу кримінального правопорушення, коли встановлено, що мала місце добровільна відмова від вчинення кримінального правопорушення [4].

Не вникаючи в деталі дискусії, яка довгий час триває в теорії кримінального права, зазначимо, що найбільш поширеною та такою, що відповідає як чинному законодавству, так і змісту самого поняття добровільної відмови, є думка, що при добровільній відмові в діях особи відсутній склад кримінального правопорушення.

Автори вважають, що для правильного визначення кримінально-правових наслідків добровільної відмови від вчинення кримінального правопорушення насамперед необхідно з'ясувати її юридичну природу.

У ч. 2 ст. 13 КК України визначається лише два види незакінченого кримінального правопорушення (готування та замах). Проте, аналізуючи розділ III Загальної частини КК України, можна дійти висновку, що закон про кримінальну відповідальність виділяє три види незакінченого кримінального правопорушення. З одного боку, не є закінченим кримінальне правопорушення, яке не було доведене до кінця з причин, що не залежали від волі винного (його різновидами виступають відповідно готування або замах), а з іншого, не є закінченим кримінальне правопорушення, яке не було доведене до кінця за власної волі особи. Ніхто не стане заперечувати, що добровільна відмова по своїй суті є незакінченим кримінальним правопорушенням. Оскільки, так чи інакше, кримінальне правопорушення до свого кінця не доводиться.

Для того, щоб глибше з'ясувати відмінність добровільної відмови від інших видів незакінченого кримінального правопорушення, необхідно проаналізувати юридичні конструкції та підстави кримінальної відповідальності при готуванні та замаху на вчинення кримінального правопорушення.

Говорячи про підстави кримінальної відповідальності, мають на увазі, на якій підставі та чи інша особа притягується до кримінальної відповідальності, на якій підставі її визнають винною та притягають відповідно до законодавства до кримінальної відповідальності. Чинний КК України зазначає, що підставою кримінальної відповідальності є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад кримінального правопорушення, передбаченого цим кодексом (ч. 1 ст. 2 КК України).

Теорія кримінального права визначає, що склад кримінального правопорушення це сукупність встановлених у кримінальному законі юридичних ознак (об'єктивних і суб'єктивних), що визначають вчинене суспільно небезпечне діяння як кримінальне протиправне [5, с. 107]. В межах цієї юридичної конструкції всі склади кримінальних правопорушень, зокрема ті, що фіксують незакінчену кримінально протиправну діяльність, чи кримінальні правопорушення, що вчинені у співучасті, мають однакову загальну структуру. Тобто будь-який склад кримінального правопорушення характеризується сукупністю таких його елементів як: об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт та суб'єктивна сторона.

Визнаючи певний тип суспільно небезпечної поведінки особи кримінальним правопорушенням, КК України поряд із цим в інтересах запобігання вчиненню кримінальних правопорушень визнає також кримінально караним і готування та замах на вчинення такого кримінального правопорушення. У теорії кримінального права існує думка, що підстава кримінальної відповідальності за готування та за замах залишається незмінною.

На відміну від закінченого кримінального правопорушення, склад готування має дещо іншу, лише йому притаманну юридичну конструкцію. Це пояснюється тим, що по-перше, при готуванні до кримінального правопорушення ще відсутнє безпосереднє посягання на об'єкт задуманого кримінального правопорушення. Оскільки самі по собі підготовчі дії не можуть спричинити шкоду тим суспільним відносинам, які охороняються КК України (за винятком випадків, коли готування утворює склад іншого закінченого кримінального правопорушення). По-друге, будь-які підготовчі дії утворюють об'єктивну сторону готування до кримінального правопорушення, але вони не входять до об'єктивної сторони складу кримінального правопорушення, до якого особа готується.

Частина 1 ст. 14 КК України до суспільно небезпечного діяння, як ознаки об'єктивної сторони готування, відносить: 1) підшукування засобів або знарядь; 2) пристосування засобів або знарядь; 3) підшукування співучасників; 4) змова на вчинення кримінального правопорушення; 5) усунення перешкод; 6) інше умисне створення умов для вчинення кримінального правопорушення.

Ще однією обов'язковою ознакою готування є недоведеність кримінального правопорушення до кінця. У КК України нічого не говориться про причини переривання кримінального правопорушення під час готування до його вчинення. Проте, враховуючи, що готування та замах є різновидами незакінченого кримінального правопорушення, а в ст. 15 КК України йдеться про причини, що не залежать від волі винного, можна зробити висновок, що це повною мірою стосується і стадії готування. Адже важко собі уявити, що причини переривання кримінального правопорушення при готуванні можуть бути іншими ніж при замаху на його вчинення. А отже, при готуванні кримінальне правопорушення не доводиться до кінця з причин, що не залежали від волі винного.

Із суб'єктивної сторони готування до кримінального правопорушення характеризується лише наявністю прямого умислу, зміст такого умислу становить: а) усвідомлення особою того, що вчинюване нею діяння створює умови для майбутнього

вчинення закінченого кримінального правопорушення певного виду; б) бажання особи таке діяння вчинити; в) бажання особи в майбутньому використати створені (створювані) нею умови для вчинення закінченого злочину певного виду.

У свою чергу законодавче визначення замаху на кримінальне правопорушення, подане в ст. 15 КК України, дозволяє виділити три ознаки, які характеризують його об'єктивну сторону: 1) замах на злочин виражається у вчиненні винним частини або всіх дій, передбачених законом, що утворюють об'єктивну сторону закінченого складу кримінального правопорушення; 2) кримінальне правопорушення не отримує повного завершення, не доводиться до кінця; 3) замах переривається з причин, що не залежать від волі винного.

Суб'єктивна сторона замаху на кримінальне правопорушення характеризується тим, що він, як і готування до кримінального правопорушення, вчиняється лише з прямим умислом. Зміст такого умислу становить: а) усвідомлення особою суспільно небезпечного характеру вчинюваного нею діяння та фактичних його ознак; б) передбачення того, що цим діянням безпосередньо заподіюється шкода охоронюваним кримінальним правом суспільним відносинам; в) бажання особи довести розпочате нею діяння до кінця (кримінальне правопорушення з формальним складом) або бажання настання відповідних суспільно небезпечних наслідків, передбачених законом (кримінальне правопорушення з матеріальним складом).

Порівнюючи юридичну конструкцію готування та замаху із юридичною конструкцією добровільної відмови від вчинення кримінального правопорушення, можна зробити висновок, що, маючи деякі спільні ознаки, добровільна відмова водночас має і свої лише їй притаманні ознаки, які суттєво відрізняють її від стадій вчинення кримінального правопорушення.

Так, з об'єктивної сторони, дії особи при добровільній відмові характеризуються умисним створенням умов для вчинення кримінального правопорушення або діями, що безпосередньо спрямовані на його вчинення. Як і при готуванні та замаху при добровільній відмові кримінальне правопорушення не доводиться до кінця.

Проте готування та замах відрізняються від добровільної відмови за причинами переривання попередньої кримінально протиправної діяльності. При добровільній відмові кримінальне правопорушення не доводиться до кінця за власною волею особи.

Також при добровільній відмові відбувається і зміна вольової ознаки вини. Психічне ставлення особи при добровільній відмові трансформується із бажання вчинити суспільно небезпечне діяння у протилежно інше бажання – не вчинювати кримінальне правопорушення або бажання будь-яким чином відвернути настання суспільно небезпечних наслідків.

З огляду на це автори хочуть зазначити, що будь-який етап реалізації злочинного наміру повинен отримувати кримінально-правове значення тільки після того, як він не був доведений до кінця. А з огляду на причини не доведення до кінця кримінального правопорушення можна визначити, чи це є готування або замах, чи це є добровільна відмова від вчинення кримінального правопорушення. Тому давати кримінально-правову оцінку діям особи на стадії готування чи замаху можна лише після того, як кримінальне правопорушення було з незалежних від волі особи причин не доведено до кінця. І від цього не можна відходити, адже не доведення кримінального правопорушення до кінця з причин, що не залежали від волів винного, є невід'ємною частиною кримінально-правового змісту понять як «готування», так і «замаху».

Таким чином, враховуючи основне положення кримінального права України про єдність всіх ознак складу кримінального правопорушення і що відсутність хоча б однієї ознаки зумовлює і відсутність складу кримінального правопорушення, можна зробити висновок, що при добровільній відмові в діях особи немає складу готування до

кримінального правопорушення або замаху на кримінальне правопорушення, а отже і відсутня підстава для притягнення особи до кримінальної відповідальності. Тому говорити, що при добровільній відмові від вчинення кримінального правопорушення особа звільняється від кримінальної відповідальності, нераціонально, оскільки звільнення від кримінальної відповідальності потребує особа, яка вчинила кримінальне правопорушення. Якщо особа не винна у вчиненні кримінального правопорушення, якщо вона не зобов'язана відповідати за те чи інше суспільно небезпечне діяння, то її не можна та й не потрібно звільняти від кримінальної відповідальності.

Висновки

Враховуючи зазначене вище, автори вважають юридично не обґрунтованою саму назву ст. 17 КК України і пропонує повернутися до назви цього інституту, яка існувала в КК України (1960). Відповідно і ч. 1 ст. 17 КК України, де безпосередньо вказано, що «добровільною відмовою є остаточне припинення особою за своєю волею готування до кримінального правопорушення або замаху на кримінальне правопорушення...», також слід визнати юридично неправильною. У цій нормі відбувається змішування різних видів незакінченого кримінального правопорушення. Не можна добровільно припинити готування чи замах, оскільки вони мають різні підстави переривання кримінального правопорушення (за волею особи або проти волі особи). Звісно, переривання кримінально протиправної діяльності за власною волею не може одночасно виступати і як переривання кримінального правопорушення проти своєї волі. У зв'язку з цим автори погоджується з позицією тих вчених-криміналістів, які вважають, що добровільна відмова не є різновидом замаху.

Список використаних джерел

1. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності: Монографія. К.: Атіка, 2004. 296 с.
2. Маслак Н. В. Кримінальна відповідальність за готування до злочину / Н. Маслак. Х.: Право, 2010. 232 с.
3. Постанова Пленуму Верховного Суду України від 23 грудня 2005 р. № 12 «Про практику застосування судами України законодавства про звільнення особи від кримінальної відповідальності» // Вісник Верховного Суду України, 2006. № 12.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2013. № 9-10, № 11-12, № 13. Ст. 88. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text> (дата звернення: 18.07.2024)
5. Кримінальне право України. Загальна частина. Вид. 10-те, перероб. та допов. Київ: Алерта, 2024. 604 с.